

DUŠANKA LUKAČ-BOJANIĆ

MUSTAJ ČELEBIJA PISAR CARSKOG DIVANA
I DUBROVAČKE KNJIGE DIVANSKOG ARHIVA

(Prilog osmanskoj diplomatici)

U Državnom arhivu u Dubrovniku čuva se jedno pismo na turskom koje je 1649. godine uputio Dubrovačkoj vladi Mustafa čelebija, pisar Carskog divana.¹ Napisano toplo i prijateljski, a ipak po svim pravilima osmanske kurtoazije, ono je zanimljivo i vredno pažnje, naročito ako se posmatra sa stanovišta dubrovačko-turskih odnosa. Uz pismo se čuva savremen prevod koji je dao poznanik i prijatelj Mustafa-čelebije, dragoman u službi Dubrovačke Republike. U vreme kada je nastao taj prevod je služio potrebama dana. Nadležni su ga primili k znanju, a zatim stavili ad acta. Danas on ima trajnu vrednost, kao spomenik prevodilačke kulture dubrovačkih dragomana, čija se iskustva u prevođenju sa osmanskog turskog još uvek mogu koristiti, a neke prevodilačke finese i ne mogu doći našom frazom koja je toliko udaljena od epohe. Prilikom pisanja osmanske diplomatike za upotrebu na srpskom i hrvatskom jezičkom području, što pred jugoslovenskom osmanistikom stoji kao zadatak, neophodno bi bilo da se iskoriste svi savremeni prevodi dubrovačkih dragomana.² Da bismo ilustrovali ovo mišljenje, koje je zasnovano na analizi brojnih savremenih prevoda dubrovačkih turskih akata, saopštavamo pismo Mustafa-čelebije, u savremenom prevodu dubrovačkog dragomana, uz komentar sa stanovišta današnjih iskustava na istom poslu.^{2a}

¹ Državni arhiv Dubrovnik, Acta Turcarum B I, No 7, 6a—b. Up. priložene faksimile.

² Prevodi dubrovačkih dragomana najvećim delom su ostali priloženi turskim dokumentima Dubrovačkog arhiva. Jednim delom izdvo-

jeni su u zasebnu grupu, *Acta Turcarum A VI*.

^{2a} Kod ovog pisma sačuvan je jezik, ali, zbog lakšeg čitanja ne i tadanja ortografija. Tako je napisano *kjatip* mesto *chiatip*, a upotrebljeno je *lj* mesto *gl*, *ja* ili *je* mesto *ia* ili *ie* itd.

Knjiga od Mustaj Čelebije Divan Kjatipa

U vjeri Isukrstovoj izabranijem izmegju svega puka nasljednika Mesinijeh Dubrovačkoj Gospodi, mojijem dražijem prijateljem, starijem a slatkijem, istinitijem i ljubežljivijem kojijem da Gospod. Bog da najposlednji čas najbolji!³ Poslije dostojnijeh pozdrava lju-bežljivo vam dajem na znanje,⁴ da ako nas pitate za naše zdravlje, zahvale Gospodinu Bogu, zdravo se nahodimo,⁵ u milosti Slavnoga i Uzvišenoga Carstva našijema starijem prijateljem službu čineći.⁶ A potomu od vas našijeh prijatelja koje ste poslali na slavno Pristolje, poklisare vaše vrijedne i sarčane begove od kojijeh ruka vašu knjigu i osven solita raza našega još jedan kavetac zaviše poslaste nam, došavši oba nam takogjer prigjoše da Bog pomože.⁷ I u knjizi vašoj sve što ste upisali sve smo razumjeli i veće nego dosle sve što smo jači bili prilične posle i druge oprave sve smo nastojali in persona izvaršivati i osven tega gospodi poklisarima po vašemu robu dragomanu doglasavali smo potrebne stvari i kad god im na

³ U originalu, razume se, nema naslova. Adresa (*inscriptio*, t. *elkab*) danas bi se prevela ovako: »Dičnim među starešinama mesijanskog roda, odabranim među velmožama hrišćanskog naroda, dubrovačkoj gospodi, našim starim prijateljima, a dragim, istinitim i voljenim, kojima neka poslednji čas bude najbolji!« Molitva (*salutatio*, t. *duâ*) kojom se završava adresa upotrebljava se kada su lica u adresi nemuslimani, i božjeg imena u njoj nema.

⁴ Ovu formulu, kojom se prelazi na izlaganje suštine pisma (*transitio*) dubrovački dragoman je veoma sažeto i uspelo preveo, prilagodivši je duhu svog jezika.

⁵ Na turskom: »*Ahvâlimizden sual olunursa bi-hamdillâh-i teâlâ sihhatda olub*«. Dragoman je dao lep prevod, samo bi se izraz »gospodin bog« mogao zameniti sa »višnji bog«.

⁶ Na turskom: »*Saadetlü ve şevketlü padişahimiz hazretlerin sa-ye-i devletlerinde kadimi dostlarimizin hizmetlerinde idügümüzde istibah olunmaya*«. Ovu frazu dragoman je preveo lepo, po smislu, i nešto skraćeno. Doslovno prevedena ona je manje skladna: »I neka se ne sumnja da činimo službu

našim starim prijateljima, u sticanju milosti srećnog i slavnog veličanstva, našeg cara«.

⁷ Zanimljivo bi bilo ustanoviti koliko je ova složena rečenica stilski uspela po kriterijima epohe. To je sasvim doslovan kalk turske rečenice koja je teška i nategnuta. Danas bi se isti tekst morao prevesti lakšom frazom, bez kalkiranja: »A potom, vi koji ste naši prijatelji, rukom svojih valjanih i srčanih begova poklisara, koje ste ove godine poslali na slavno prestolje, poslali ste vaša pisma, i jednu tkaninu više, pored naše uobičajene tkanine; pošto su (poklisari) došli, stigle su obe (tkanine), na čemu hvala«. Skrećemo pažnju da je prevod izraza »*yarar ve mu'temed*« sa »vrijedni i sarčani« veoma uspeo, iako nije doslovan, s obzirom na značenje reči »*mu'temed*«. Takođe je lep prevod izraza »*asitane-i saadet*« sa »slavno pristolje«. Međutim, »*berekat vere*« je formula zahvaljivanja kojom se želi da bog darodavcu uzvрати dobrim. Zanimljiv je izraz »*adet-i kumas*«. Jedan komad tkanine je poklon koji Mustafa Čelebija dobija svake godine i to smatra svojim pravom. To je *adet*, nastao kroz dugogodišnju praksu, običaj koji se poštuje. Dragoman taj izraz tačno prevodi.

konak otišli za svjetovati potrebne stvari.⁸ I poklisari i dragoman koji su u ove strane dohodili pratici su da smo mi vaš sekret čehaja u Korti i da nijesmo ko i ostala čeljad, i da se ne kratimo vami stvari od potrebe koje su, dati na znanje i osluhovati i obaznavati svake vaše posle.⁹ A navlastito pokojni Ahmed Paša budući jedan vrlovit čovjek koji kada gospoda poklisari dojdose učinivši im silu ter im haznu uze, paka on budući poginuo i budući se promjena od cara prigodila, toliko ja koliko gospoda poklisari i vaš rob dragoman jesmo nekolicina dana muke potezali za uzeti kautelu i ričevutu od pridaje rečene hazne, i takogjer smo se veoma mučili za moći na Prag Carev obraz potrti, ali zahvale Gospod. Bogu ričevutu uzesmo i obrazom prag Slavnoga carstva potrsmo i s mirom odpravismo ih.¹⁰ Poklisar jest pravedan i spametan čovjek i vaš rob dragoman čovjek je za vidjeti i opraviti svaki poso, i kad god k nama a kad god k poklisaru jest se dogovaro i nastojo da ne bi hazna zaludu otišla i reputacioni da šteta ne slijedi. Svaki je poso na svoje mjesto otišo.¹¹ I da ne bude njih i ko bi razumio riječi, ovega godišta hazna bi otišla zaludu, jer su velike stvari prošle i službu smo činili.¹² I takogjer i unaprijed svake posle ćemo navaršivati vam. I na svakomu mjestu i di godi vam volja bude, toliko kod Gospodina reis efendije koliko od družijeh, slušaćemo riječi. Ako Gospod. Bog da lasno nam je.¹³ Kako su od nas pratici poklisari i dragoman, koji kada vam na zdravlje prigju, neka vas uglave da ste i vi od nas pratici.¹⁴ I vašu vjernos i posluh skupivši ujedno, da se ima upisati i dati s arzom na uzvišeno pristolje na znanje.¹⁵ I prije negoli se

⁸ Ova rečenica je tačno prevedena. »Prilične posle« danas bi preveli sa »pametne i korisne poslove«. Mi bismo danas preveli »na konak otišli da bi se potajno posavetovali«, a dragomanu se činilo nepotrebnim da naglašava ono što se znalo, naime potajno savetovanje Mustaj Čelebije sa dubrovačkim poklisarima.

⁹ Izvrstan prevod za epohu kada je nastao. Na turskom: »*Bu caniba gelen elçi beyler ve tercüman kullarınız vakifdir, biz sizin gizli kapu kethüdanız olub sair katipler gibi değiliz*«. Danas bi preveli: »Gospoda poklisari i vaš rob dragoman koji su ovamo dolazili znaju da sam ja vaš tajni predstavnik na dvoru, i da nisam kao ostali pisari.« »I da nijesmo ko i ostala čeljad« ili je lapsus u čitanju ili slobodniji prevod nečeg što se zna.

¹⁰ Tačan prevod.

¹¹ Tačan prevod.

¹² Umesto: »I da ne bude njih i ko bi razumio riječi« preciznije bi bilo: »I da oni nisu bili takvi, i ljudi koji slušaju šta im se govori (savetuje), bez sumnje bi hazna ovoga godišta otišla uzalud«.

¹³ Uglavnom dobar prevod. U početku rečenice, posle »također i u naprijed« dragoman je slučajno ispustio izraz »ako bog da«, ili »ako bude volja višnjeg boga«, a bez tog izraza Turčin nikad nije govorio o budućnosti.

¹⁴ U ovoj rečenici dragoman je opet ispustio izraz »ako bude volja višnjeg boga«, govoreći o povratku poklisara u Dubrovnik, ali je taj propust nadoknadio izvanrednim prevodom izraza »*hayir*la« sa »na zdravlje«.

¹⁵ Na turskom: »*Ol canibde vakif ve muttali olduğumuz ahvali tafsil üzzerine yazub der-i devlete arz edub*«, dragoman je preveo suviše slobodno. Treba: »Opširno napišite

u drugo vrijeme nastojte poslati harač i gospodu poklisare neka prije dogju, jer je potrebno da vam se ovdje poklisar nahodi. A druge stvari gospodin poklisar vam će na usta kazati i sve ćete obaznati.¹⁶ Drugo mi ne ostaje rijeti negoli vas lijepo pozdraviti i Bogu zahvaliti.¹⁷

Na osnovu pisma Mustafa-Čelebije može se zaključiti da je on 1649. godine, kao pisar Carskog divana, primao redovno poklone od Dubrovačke Republike. Sarađivao je, većinom u tajnosti, sa dubrovačkim poklisarima koji su donosili harač u prestonicu. Savetima i informacijama pomagao ih je da uspešno obave poslove zbog kojih su dolazili. On se, kao što vidimo, dopisivao sa Dubrovačkom vladom, ali je poverljive informacije slao usmeno, preko poklisara. Saopšteno pismo je napisano, kako pretpostavljamo, zato što je vlada poslala veći poklon nego prethodnih godina. Pismena zahvalnost mogla je obavezati vladu da to i dalje čini, ako želi veće usluge Mustafa-Čelebije. Pada u oči da je Mustafa Čelebija iskristio priliku i u pismu naročito istakao zalaganje dubrovačkog dragomana. To je tipično osmanski manir. Dragoman je postao simpatičan i blizak pisaru, verovatno zbog znanja turskog jezika. Pisar je smatrao svojom dužnošću da lepim rečima potpomogne dragomanovu karijeru.

Mustafa Čelebija u pismu ne naglašava svoju osnovnu funkciju, jer su nju dobro znali i poklisari i vlada. On je bio pisar Carskog divana, koji je vodio i čuvao dubrovačke knjige, dubrovačke deftere. U rukama ovog pisara, koga su Dubrovčani familijarno nazivali »naš pisar« (*nostro scrivano, nostro chiatip*) nalazile su se knjige u kojima su zapisane privilegije i druge zapovesti, koje su tokom vremena osmanski vladari dodeljivali Dubrovčanima.¹⁸ Po jednoj kraćoj definiciji Dubrovčana, to je bio pisar »koji drži knjigu zapovesti koje se na nas odnose« (*il quale tiene il libro delli commandamenti che a noi attengono*).¹⁹

Bez uvida u dubrovačke deftere nisu se izdavale kopije dokumenata u carskoj kancelariji i nisu se mogli obnoviti stari doku-

o prilikama u tim krajevima koje znate i saznajete«, pri čemu se misli na poverljive informacije o stanju na Sredozemlju i u okolini Dubrovnika, koje je Dubrovačka vlada slala Porti.

¹⁶ Tačan prevod.

¹⁷ Završnu formulu dragoman je preveo po smislu. Na turskom »*Baki vesselam ala men ittebea l-huda*« danas bi preveli: »Drugo mi ne ostaje nego pozdraviti one koji slede pravi put«. Up. Redhome, *Turkish*

and English Lexicon (1890), str. 2160b.

¹⁸ Jovan Radonić, *Dubrovačka akta i povelje*, knj. III, sv. 2, Beograd 1939, 684.

¹⁹ Ova definicija nalazi se u uputstvima koje je dubrovačka vlada davala poklisarima: »*Donarete un cavezzo di raso al scrivano il quale tiene il libro delli commandamenti, che a noi attengono accio in occorrenze ci sia meglio affetto*«. DAD, Lett. e comm. di Lev. XLV, 1629—1632, 17b, 97, 163b, 275.

menti. O tome se lično uverio poklisar Jaketa Palmotić kada je 1666. godine pokušao da obnovi zapovest kojom se dozvoljava izvoz stoke iz Osmanskog Carstva za potrebe Dubrovnika. On nije mogao da realizuje pregovore bez dubrovačkog deftera, iako je zameniku velikog vezira podneo sličnu zapovest u originalu, koji mu je vlada poslala poštom, da bi olakšala pregovore. Tada je pisar, Mustafa Čelebija, poneo sa sobom ove deftere u kandijski pohod, u koji je išao veliki vezir, sa carskim divanom i svim pisarima.²⁰

U pismenim uputstvima koje je Dubrovačka vlada davala svojim poklisarima od harača taksativno se nabrajaju standardni pokloni za uticajne ličnosti na turskom dvoru. Među njima se tridesetih godina 17. veka spominje jedan komad tkanine, kao poklon za pisara dubrovačkih knjiga.²¹ Ovaj poklon je zaveden neposredno nakon što su u carskoj kancelariji počeli da se vode dubrovački defteri.

Mustafa Čelebija — Dubrovčani su ga nazivali Mustaj Čelebija — vodio je dubrovačke deftere veoma dugo, jer ga na istoj dužnosti vidimo i 1677. godine, već u dubokoj starosti. On je tada tvrdio da ima »više od stotinu godina« kako on, a pre njega njegov otac, vode dubrovačke knjige, i da zbog toga voli poklisare kao rođene sinove.²² Pisarski poziv prelazio je u jednoj porodici, po pravilu, s oca na sina, ali se u ovom slučaju završio sa Mustafom Čelebijom. On je izgubio svog jedinog i mnogo voljenog sina nešto pre 1666. godine, i taj gubitak je teško pogodio ovog već tada starog čoveka. Njegovu patnju zabeležio je Jaketa Palmotić, autor epa »Dubrovnik ponovljeni« i tragedije »Didona«. On je opisao »Mustaj Čelebiju, našeg pisara« u svom izveštaju Dubrovačkoj vladi iz 1666. godine o životu i običajima sultana, velikog vezira i ostalih dostojanstvenika na turskom dvoru. Jaketa Palmotić je dao poslednje mesto Mustafom Čelebiju među dvorskim dostojanstvenicima, ali je istakao da je dobar sluga Dubrovačke vlade i da prema njoj oseća »ne male sklonosti«. Njegova reč vredí dosta kod reis-efendije, iako više nije viši arhivista (t. *kisedar*) što je nekada bio. Po oceni Jakete Palmotića, Mustafa Čelebija je bio krajnje religiozan čovek. Veoma je škrt i nezasitan. Iako dobija uobičajene, a vrlo često i vanredne poklone, ne prestaje da se preporučuje vladi.

Jaketa Palmotić bi verovatno toplije i lepše prikazao Mustafom Čelebiju da nije bio razljućen zbog štete koju je stari pisar naneo

²⁰ J. Radonić, nav. delo.

²¹ Up. uputstva Dubrovačke vlade poklisarima, navedena u nap. 19. Moglo bi se pomišljati da je od 1649. godine vlada slala dva komada tkanine kao svoj poklon pisaru više manje svake godine.

²² Jovan Radonić, *Dubrovačka akta i povelje*, knj. III, sv. 2, 896—897. Tu dubrovački poklisari Marin Kabužić i Đorđe Buća detaljno opisuju kojim ih je rečima savetovao Mustafa Čelebija krajem 1677. godine, kad su ga u poverenju pitali kako da postupe u jednoj delikatnoj situaciji.

dubrovačkim poklisarima, time što je poneo u kandijski pohod dubrovačke knjige, a bez njih se nisu mogle obnoviti stare zapovesti. On je dosta mesta posvetio ovom lošem postupku pisara i predložio vladi da mu ne pošalje dva, već samo jedan komad tkanine, jer će ga time opomenuti da ubuduće postupa pažljivije prema Republici i njenim poklisarima.²³

Istraživanjem knjiga Carske kancelarije, koje se danas čuvaju u Arhivu Predsedništva vlade u Istanbulu, pokušali smo da utvrdimo koliko je ovih Mustafa-Čelebijinih knjiga ostalo do naših dana i kako su one i od kada vođene. U okviru tog zadatka sa zadovoljstvom smo utvrdili da je Jaketa Palmotić nepravedno optužio Mustafa-Čelebiju da se, iz kaprica i zbog pohlepnosti za darovima, nekorektno poneo prema dubrovačkim poklisarima i vladi. Ta istraživanja su nas dovela i do saznanja koja imaju dvostruki značaj. Teoretski, za rad na osmanskoj diplomaciji, i praktičan značaj za arhivska istraživanja dubrovačko-turskih odnosa.

Iz opisa osnovnih fondova Arhiva Predsedništva vlade Republike Turske (*Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Arşivi*) može se saznati da se u tom arhivu čuva grupa tzv. dubrovačkih deftera, koja se odnosi na period od 1604. do 1806. godine. Tačnije rečeno, prvi defter ove grupe počinje 1604. a poslednji završava 1806. godinom. Ti defteri nisu bili predmet posebnog interesa i izučavanja. U pomenutim opisima se konstatuje samo toliko da su ovi defteri svojevremeno pripadali Carskom savetu (Carskom divanu), i da su vođeni u jednoj od njegovih kancelarija, preko koje je sekretar carskog divana, reis-efendija, vodio administraciju u vezi sa spoljnim i konzularnim poslovima.²⁴

Dubrovački defteri spadaju u specijalnu, veliku seriju carskih knjiga u kojima su zavođeni dokumenti izdati stranim državama. O celoj seriji u literaturi postoje samo osnovni podaci. Poznate su države kojima je Osmansko Carstvo davalo dokumente, i prva i poslednja godina perioda u kome su dokumenti izdavani i zavođeni u ove knjige. U seriji su obuhvaćene sledeće države i periodi:

Država	Period
Belgija	1838—1909/1254—1327.
Brazil	1857—1906/1274—1324.
Bugarska	1869—1911/1286—1329.
Danska	1756—1915/1170—1334.

²³ Up. opširan opis Mustafa-Čelebije kod J. Radonića, nav. delo, str. 684—685.

²⁴ Midhat Sertoğlu, *Muhteva bakimindan Başvekalet Arşivi* (Türk Tarih Kurumu Nesriyatı, Ankara

1955), 13, 4; Stanford J. Shaw, »Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey«, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 80, 1, 1960, 2.

Dubrovnik	1604—1806/1013—1221.
Francuska	1634—1910/1044—1328.
Velika Britanija	1675—1913/1086—1332.
Holandija	1680—1912/1091—1331.
Iran	1822—1912/1238—1331.
Italija	1823—1913/1239—1332.
Austro-Ugarska	1567—1913/ 975—1332.
Spanija	1781—1808/1196—1223.
Švedska	1758—1826/1172—1242.
Norveška	1736—1912/1149—1331.
Crna Gora	1902—1905/1320—1323.
Poljska	1607—1759/1016—1173.
Meksiko	1865 / 1282.
Prusija	1760—1913/1174—1332.
Portugalija	1843—1911/1259—1330.
Rumunija (Vlaška i Bogdanska)	1729—1906/1142—1324.
Rusija	1701—1903/1113—1321.
Sardinija	1823—1902/1239—1320.
Srbija	1837—1913/1253—1332.
Sicilija	1740—1859/1153—1276.
Toskana	1832—1859/1248—1276.
Grčka	1834—1911/1250—1330.
Venecija	1700—1806/1112—1221.

Prema ovom pregledu,²⁵ najstarije knjige su tzv. austrijski defteri, koji počinju hidžr. 975/1567. godinom, a odnose se na Austriju, odnosno Austro-Ugarsku, a odmah posle njih dolaze dubrovački defteri. Nismo imali vremena da pregledamo sve inostrane deftere, ali smo stekli utisak da je ovaj pregled po državama i periodima samo približno tačan i da pruža samo osnovnu orijentaciju. Ograničili smo se na proveravanje da li su austrijski defteri stariji od dubrovačkih. Utvrdili smo da prvi defter za Austro-Ugarsku počinje, doduše, jednom ahdnamom izdatom austrijskom dvoru 1567. godine, ali ostali dokumenti, koji su uneti u defter, odmah iza ove ahdname, potiču iz hidžr. 1111/1699. godine. To bi značilo da su dubrovački defteri stariji od austrijskih i da su najstariji u grupi inostranih deftera.²⁶

Inostrani defteri (t. *muste'men defterleri*) su prvorazredni izvori za diplomatsku istoriju Osmanskog Carstva i svih država koje su sa Osmanskim Carstvom imale diplomatske i konzularne odnose. Kako se vidi iz gornjeg pregleda, Osmanska kancelarija nije vodila

²⁵ Up. nav. dela iz prethodne napomene.

²⁶ Ahdnama ima naslov: »Carska ahdnama data austrijskom cesaru 975. godine, u vreme pokojnog sultana Selim han«. Istanbul, TC

BBA, 57/1, Nemçeli ahdnâmesi 975—1210. Zahvaljujem i ovom prilikom generalnom direktoru arhiva g. Midhatu Sertoğluu što mi je omogućio uvid u ove deftere u julu 1970. godine.

ove deftere pre početka 17. veka i njihovo uvođenje predstavlja modernizaciju i prekretnicu u osmanskoj administraciji i vođenju inostranih poslova.

Inostrani defteri sređivani su arhivistički u novije vreme, krajem 19. ili početkom 20. veka, dva ili više puta, što se može zaključiti po brojevima na koricama i po načinu koričenja. Svi dubrovački defteri nisu sačuvani, a postojeći sačinjavaju grupu od devet deftera. U grupi su izmešani dubrovački i venecijanski defteri, a u prvom defteru su zavedene i tzv. »venedičke« zapovesti i »dubrovačke« ili »dubrovenedičke« zapovesti. Stoga celu grupu prikazujemo po redosledu koji su joj dali turski arhivisti, a zadržaćemo se detaljnije na dubrovačkim zapovestima i dubrovačkim defterima.²⁷

Prvi dubrovački defter, koji počinje dokumentima iz 1604. godine može se smatrati prvim defterom svoje vrste, prototipom i uzorom za ostale inostrane deftere koji se javljaju docnije, a odnose se na druge zemlje. Na osnovu sadržine i načina vođenja prvog sačuvanog dubrovačkog deftera može se zaključiti da se inostrani defteri u kancelarijama Carskog divana počinju da vode tek od vladavine Ahmeda Prvog, koji je stupio na presto 22. XII 1603. Sa ovim, prvim dubrovačkim defterom, stvaraju se principi po kojima će se voditi ostali inostrani defteri.

Prvi defter nosi na šarenim kartonskim koricama naslov »*Dubrovenedičke zapovesti 2 od srednje dekade Rebîa II godine 1013. do srednje dekade Muharema godine 1013*« (od 6—15. IX 1604. do 29. XII 1618—7. I 1619), a ima još dva broja: br. 1 na vrhu korica i 13/1 u gornjem desnom uglu. Defter ima 129 paginiranih i gusto ispisanih strana. Originalan i sadržini odgovarajući naslov deftera stavio je sam pisar na zaglavlju prve strane. On glasi: »Registracija zapovesti koje se odnose na Veneciju i Dubrovnik«. Odmah ispod zaglavlja upisan je zajednički datum nad grupom dokumenata — 14. IX 1604. Prvi od sedam dokumenata u ovoj grupi jeste dubrovačka ahdnama Mehmeda III, koju obnavlja novi sultan Ahmed I, a ostali su zapovesti upućene rumelijskim vlastima, na zahtev poklisara od harača, u vezi sa pravima i privilegijama dubrovačkih trgovaca. Pod narednim zajedničkim datumom, a to je 14. X 1604, zavedene su dve zapovesti u vezi sa Dubrovčanima, koji putuju ili trguju po Rumeliji, zapovest kadijama Istanbula, Jedrena i Bruse o privilegijama poljskih trgovaca, istovetna dubrovačka ahdnama i zapovest kadijama u celom carstvu o pravima poljskih trgovaca u duhu njima date ahdname. Ova poslednja zapovest odmah je izdata u originalu i četiri zvanična prepisa. Iz beležaka na marginama vidi

²⁷ Akademik Jorjo Tadić zainteresovao se za dubrovačke deftere i preko fondacije Giorgio Cini, koja ih je mikrofilmovala, nabavio nji-

hove fotokopije za Arhiv Istorijskog instituta. Rad na ovim izvorima potvrdio je opravdanost njegovog interesa i ličnog angažovanja.

se da je istovetna zapovest ponavljana više puta u prepisima koji nose razne datume, od kojih je najdocniji iz 1613. godine. Sledeći zajednički datum je 14. XI 1604, iznad koga je dopisano: »U vreme njegovog veličanstva sultana Ahmed hana«. Pod ovim datumom zavedena je *in extenso* opširna venecijanska ahdnama, a posle nje su upisane tri zapovesti o privilegijama poljskih trgovaca u Osman-skom Carstvu. Iza ovih zapovesti, pisar koji se potpisao kao Hadži, zabeležio je sitnim slovima: »Odavde nadalje odnosi se na Veneciju«, što je tačno za nekoliko narednih strana deftera. Posle sedam zapovesti koje je izdejtvoovao mletački bailo, ubeležena je jedna zapovest od 20—29. II 1605. o dubrovačkoj kući u Jedrenu u kojoj su odsedali poklisari sa haraćem. Uopšteno se može reći da su zapovesti koje se odnose na Dubrovnik malobrojne i ubačene u manjim grupama među brojnim zapovestima koje je uspevao da izdejstvuje mletački bailo u toku narednih godina.

Zanimljivo je spomenuti da je u vezi sa lastovskom bunom u ovom prvom dubrovačko-venecijanskom defteru zaveden samo jedan dokument, od 10. V 1605, kojim se zapoveda mletačkom bailu da predaju Lastova Dubrovčanima izvrši u roku od dva meseca, bez ikakvih izgovora i odugovlačenja. Na istoj strani, pod datumom 22. V 1605, zapisana je zapovest jedrenskom kadiji i bostandžibaši o dubrovačkoj kući u Jedrenu. Posle ove zapovesti, uneta je zapovest sandžakbezima i kadijama da se na putu od prestonice do Dubrovnika postaraju o bezbednosti povratka dubrovačkih poklisara, koja na kraju ima belešku: »Datum nekadašnje zapovesti jeste prva dekada redžeba 997« (16—25. V 1589). Sledi zapovest o pravima dubrovačkih trgovaca da jašu konje i nose tursko odelo i oružje, koja takođe ima stari datum — 14. XII 1588.

Iz ovog nešto opširnijeg prikaza prvih stranica prvog Dubrovačkog deftera može se zaključiti da su akta u nj zavedena po potrebi, bez čvrstog hronološkog redosleda i tematskog jedinstva, na zahtev zainteresovanih stranaka. Pisar koji je vodio defter očevitno je zavodio dubrovačka, venecijanska i poljska akta, koja je, umesto u tri zasebna deftera, upisivao u jedan defter. Neke zapovesti potiču iz poslednjih decenija 16. veka, što je, po našem mišljenju, ubedljiv dokaz da se ovakvi defteri nisu vodili u to vreme, već tek od početka 17. veka. Uostalom, ni dubrovački izvori s kraja 16. veka ne pominju postojanje dubrovačkih deftera.

Naredni dubrovački defter po hronološkom redosledu nije sačuvan.

Drugi defter u sačuvanoj grupi nosi naslov »*Dubrovenedički defter 3*«, a ima još dva broja, 14/2 i br. 2. Sastoji se iz 178 paginiranih strana a uvezan je u šarene kartonske korice. Prema belešci na koricama, on sadrži dokumente izdavane u periodu između 31. VIII—9. IX 1628. i 17—26. V 1646. godine.

Dubrovački defter 3 bio je namenjen samo dubrovačkim aktima. Pisana je čitko, uredno, čak kaligrafski, ali ako se posmatra

u celini, najviše pada u oči smisao pisara za sistematičnost i preglednost. Pisar je podelio defter na dva dela. Prvi deo namenio je najznačajnijim dokumentima, za koje je odvojio 41 stranu. Ispisao je, međutim, samo prvih 13 strana, dok ostale nije iskoristio. Na prvoj strani pisar je uneo »prepis ahdname koju je pokojni sultan Mehmed han dao bosanskim duhovnicima«, u stvari prepis čuvene Fojničke ahdname.²⁸ Poznato je da dubrovačka ahdnama nije imala odredbe o pravima Dubrovčana da na teritoriji Osmanskog Carstva slobodno ispovedaju svoju veru, da imaju kapele i crkve u svojim kolonijama i da u njima vrše obrede. Ta prava Dubrovčani su uživali, kako izgleda, na osnovu Fojničke ahdname, iako ona nije izdata njima, već bosanskim sveštenicima. Specifičnost našeg prepisa sastoji se u datiranju, prvim danom muharema 883/4. IV 1478, a ovo, kao i ostala datiranja Fojničke ahdname, ne deluju ubedljivo i navode na razmišljanje o autentičnosti dokumenta sa koga je naš pisar napravio prepis. Najzad, kao mesto izdavanja dokumenta u našem prepisu navodi se logorište, tvrđava Drač, što se takođe ne slaže sa poznatim prepisima ahdname, u kojima se navodi kao mesto izdavanja Milodraž. Na istoj, prvoj strani Dubrovačkog deftera 3 pisar je uneo i carski berat koji je 1623/4. g. izdat latinskim duhovnicima u Bosni. Po sadržini, ovaj berat se, uglavnom, podudara sa poznatim beratom katoličkim duhovnicima iz 1483. godine.²⁹ Time što je registrovan na samom početku deftera, i ovaj berat ukazuje da su se Dubrovčani pozivali na prava katoličkog sveštenstva u Bosni. Sličan dokument na koji bi se mogli pozivati nisu im izdali osmanski sultani sa kojima su Dubrovčani uspostavili vazalske odnose. Iza ovog dokumenta ostavljene su prazne strane, do str. 4, na kojoj je, ispod invokacije, stavljen naslov: »Na ovom mestu u skraćeno upisani carski nišani koji se odnose na dubrovačku gospodu i časne zapovesti koje su dodeljene za potrebe državne blagajne«. Ispod naslova upisan je datum, subota, 31. VIII 1628. Na str. 4—5 upisan je tekst carske ahdname sa privilegijama Dubrovčana, koja se obnavlja povodom stupanja na presto sultana Murata IV, na molbu dubrovačkih poklisara Petra Sorga i Džive Gondole. Obnovljena ahdnama izdata je 20—28. X 1628. godine. Ispod nje pisar je uneo datirane beleške o izdavanju kopija ove ahdname, od kojih je jedna bila napravljena s istim datumom, a dve godinu dana docnije, 29. X—7. XI 1629, na molbu dubrovačkih poklisara Nikole i Dominika, koji su te godine doneli harač. Ispod poslednje beleške na str. 5 ostavljena je belina, jer je pisar ostavio mesto da unese belešku o izdavanju još jedne kopije ahdname. Na str. 6—7 unet je carski nišan u vezi sa sporom dubrovačkih trgovaca sa tur-

²⁸ Up. Josip Matasović, *Fojnička regesta*, Spomenik SKA LXVII, Beograd 1930; 103; Gliša Elezović, *Turski spomenici* I, 1, SAN, Beograd 1940, 1139—1145; Hazim Šaba-

nović, »Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća«, *Istorisko-pravni zbornik* 2, Sarajevo 1949, 191—193.

skim nazorom u Vacu, izdat na molbu poklisara Nikole Sorge i Dominika Menče, 16—25. I 1630. godine. S istim datumom izdate su dva puta po dve autentične kopije ovog carskog nišana.³⁰ Na str. 7—8 upisana je dubrovačka ahdnama koja je izdata sa dve kopije 1631. godine, a istovetna je sa ahdnamom iz 1628. Dve kopije iste ahdnama izdate su 1634. g. Na str. 9 upisan je svečani ferman iz 1636. godine, koji je Porta upućivala Dubrovačkoj vladi povodom prijema harača. Na str. 9—11 upisana je obnovljena dubrovačka ahdnama, koju su zatražili dubrovački poklisari od harača Nikolin Basela i Marin Črevo, povodom stupanja na presto sultana Ibrahima 1640. godine. Njen sadržaj je istovetan sa sadržajem ahdnama iz 1628. godine. Obnovljena ahdnama je uručena dubrovačkom dragomanu Maru Budili s istim datumom, sa četiri autentične kopije. Na molbu istih poklisara dragomanu je uručen i obnovljeni carski nišan povodom spora u Vacu u vezi sa trgovinom kožama u jednoj kopiji.

Od str. 13 do str. 41 Dubrovački defter 3 ima neispisane ali paginirane strane. Na str. 42 počinje drugi deo deftera sa zapovestima koje su izdate u jednom ili više primeraka po hronološkom redosledu. Ovaj drugi deo deftera počinje zaglavljem: »Časne zapovesti koje se odnose na Dubrovčane«, ispod kog je stavljen datum, ponedeljak, 12. IX 1627. Dalja zaglavlja i datumi nad grupama dokumenata stavljeni su u ovom defteru nedosledno. Zanimljiva je pojava da ni hronološki redosled nije sasvim dosledno sproveden, jer u defteru nedostaju dokumenti za hidžr. 1040/1630—31. godinu, što pisar uopšte nije spomenuo. Najveći broj dokumenata, oko 90, izdat je, odnosno obnovljen, 1640. godine, prilikom stupanja na presto sultana Ibrahima.

Po svojoj sadržini, dokumenti koji su uneti u drugi deo Dubrovačkog deftera 3 su veoma raznovrsni. Mi smo ih podelili u devet tematskih grupa u kojima se nalaze sledeći dokumenti: 1) Dokumenti o dubrovačkom haraču: zaštitna pisma za poklisare koji donose harač u prestonicu i koji se vraćaju u Dubrovnik, zaštitna pisma za dragomane i ostalu pratnju dubrovačkih poklisara, zapovesti turskim vlastima da zaštite poslanstva od klevetanja i zlostavljanja u mestima kroz koja prolaze, svečani fermani Dubrovačkoj vladi povodom prijema harača, zapovesti prestoničkim vlastima da se omogući kupovina vina za dubrovačke poklisare, zapovesti o zaštiti dubrovačke kuće u Jedrenu, u kojoj odsedaju poklisari. 2) Dokumenti o pravnom položaju Dubrovčana u Osmanskom Carstvu: o potraživanjima i ostavštinama dubrovačkih podanika, o postupku šerijatskih sudova kada im pristupe Dubrovčani, o oslobođenju

²⁹ Up. J. Matasović, *Fojnička re-gesta*, str. 104; Hazim Šabanović, »Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća, str. 192—193.

³⁰ Up. S. Bajraktarević, »Spor iz-

među Dubrovačke republike i turskog zakupca skele u Vacu u vezi sa trgovinom kožama«, *Zbornik Historiskog instituta JAZU*, 3, Zagreb 1961, 353.

dubrovačkih podanika iz ropstva, o zahtevima da turske vlasti izruče okrivljene dubrovačke podanike da im se sudi u Dubrovniku, o pravu Dubrovačke Republike da kažnjava hrišćanske podanike Osmanskog Carstva koji se nastane na dubrovačkoj teritoriji a poćine krivićno delo. 3) Dokumenti o zaštiti dubrovaćkih trgovaca i podanika u kolonijama u Osmanskom Carstvu: trgovaćki berati, dokumenti u vezi sa sporom sa turskim nazirom u Vacu, zapovesti u vezi sa zavođenjem i ukidanjem jasaka i sa izuzećem Dubrovćana od jasaka, o zaštiti dubrovaćkih trgovaca od turskih poreza i nameta, posebno od taksi na vino iz vinograda Dubrovćana, zapovesti o zaštiti imovine i uopšte interesa dubrovaćkih trgovaca i podanika naroćito u Bosni, Bugarskoj i Srbiji, posebno o zaštiti prilikom otkupa vune i voska, o zaštiti dubrovaćkih podanika od hercegovaćkih zelenaa i najzad dokumenti u vezi sa karavanskim transportom i sukobima na postajama u Novom Pazaru i dr. 4) Dokumenti o zaštiti katolićkog sveštenstva i crkava u dubrovaćkim kolonijama i o zaštiti interesa dubrovaćkih kolonija u odnosu na mesno stanovništvo. 5) Zapovesti turskim vlastima kojima se odobrava nabavka žita i šalitre i otkup krupne i sitne stoke za potrebe Dubrovnika. 6) Dokumenti o iskljućivom pravu Dubrovćana da prodaju so u Gabeli. 7) Dokumenti o nabavci katrana za potrebe istanbulskog brodogradilišta. 8) Dokumenti o bosansko-dubrovaćkim i hercegovaćko-dubrovaćkim odnosima, o sukobima sa Novljanima, Rišnjanima i Skadranima, o sukobima sa eminentom dubrovaćke skele, o obezbeđenju Dubrovnika od turske mornarice, o pravdanju zbog uskoćkih pohoda preko dubrovaćke teritorije, o hajducima i razbojnicima u unutrašnjosti Osmanskog Carstva koji ometaju dubrovaćku trgovinu. 9) Dokumenti kojima Osmansko Carstvo štiti Dubrovnik od Venecije, u vezi sa lokrumskom aferom i sa trgovinom solju.

Sledeći Dubrovaćki defter vođen je istom rukom i na isti naćin kao prethodni. On je sasvim sigurno delo našeg Mustafa-Ćelebije. Na šarenim kartonskim koricama on nosi naslov *Dubrovenedićki defter 4*, i br 15/3. U defteru je ispisano prvih pet strana, a zatim su, posle praznih paginiranih listova — ispisane 45—123. strana. Odnosi se na period od 1547. do 1663. godine, što znaći da se vremenski nadovezuje na prethodni defter.

Prilikom vođenja ovog deftera Mustafa Ćelebija se koristio iskustvom prethodnika. Ono je nalagalo podelu dokumenata po znaćaju i po hronoloćkom redosledu. Prve 44 strane namenio je najznaćajnijim dokumentima. Kao takve, upisao je carski nišan povodom sukoba u Vacu u vezi sa trgovinom koćzama, obnovljen 11—20. VII 1649 (str. 1—2), a zatim dubrovaćku ahdnamu sultana Ahmeda I, koja je obnovljena s istim datumom, povodom stupanja na presto sultana Mehmeda IV, kada je odmah izdata u osam kopija (str. 3—4). Još dve kopije izdate su 1651, a jedna 1654. godine (beleške na str. 5). Od str. 45 Mustafa Ćelebija je vodio akta po hronoloćkom redosledu, od 4. VII 1647 (prvi dan dćzmade II 1057). Iznad ovog

datuma Mustafa Čelebija je upisao uobičajenu formulu za traženje božjeg blagoslova, a zatim je stavio zaglavlje: »U vreme čestitog Sidki efendije, reis-efendije, neka mu Alah podari dug život i ostatak u službi i neka dobije sve ono što želi«. Ovakvih zajedničkih datuma više nema u defteru. Gotovo polovina dokumenata (str. 52—84) izdata je, odnosno obnovljena povodom stupanja na presto Mehmeda IV, 1649. godine, a to je upravo ta godina kada je Mustafa Čelebija pisao dubrovačkoj vladi »knjigu« i kada je njegova pomoć bila neophodna, da bi se svi ovi dokumenti dobili. Na str. 94 upisano je novo zaglavlje: »U vreme čestitog Sami-zade Mehmed-efendije, reis-efendije. Dogodilo se 18. dana meseca Blagoslovenog Ramazana godine 61« (4. IX 1651). Defter je na ovaj način, po hronološkom redosledu, sasvim uredno vođen do kraja 1663. godine.

Dubrovački defteri za 17. vek, koji bi obuhvatali period posle 1663. godine, nisu sačuvani, iako znamo da su postojali i da je bar još jedan vodio Mustafa Čelebija.

Sledeći defter u sačuvanoj grupi samo se zove dubrovački, a, u stvari je, prema sadržini dokumenata, venecijanski. On nosi na koricama naslov: »*Dubrovenedičke kapitulacije br. 1*« i br. 16/4. Ispod ovog naslova napisan je krupnim slovima podnaslov. »Kapitulacije i zapovesti su izmešane, a datumi različiti«. Podnaslov stvarno odgovara sadržini deftera. U nj su unesene kapitulacije različitih datuma i zapovesti iz perioda koji pokriva više od 120 godina, od hidžr. 1080. do 1210. g./od 1669. do 1795—6. Zapovesti su izdavane na zahteve mletačkog dužda i baila, a većinom se odnose na 18. vek. Ovaj defter ima jednu osobenost koja pada u oči, a to je stavljanje kratkih naslova nad beratima, naročito konzulskim i dragomanskim. Ovi berati su veoma brojni s obzirom na to da je Venecija imala konzulate na celom Mediteranu, u Alepu, Izmiru, Solunu, Draču, na Kipru i dr.

Naredni defter iste grupe nosi naslov *Defter akata o razgraničenju sa Venecijom br. 5*, a ima i drugi broj 17/5. On sadrži: 1) akt o razgraničenju između Osmanskog Carstva i Venecije u Moreji, od 5. IX 1701; 2) akt o razgraničenju između Osmanskog Carstva i Austrije na bazi Karlovačkog mira, na granicama u Sremu, Bosni i Banatu, od 5. III 1701; 3) akt o razgraničenju između Osmanskog Carstva i Venecije na bazi Karlovačkog mira na granicama u Dalmaciji, od 19—28. II 1701. godine. Ovaj defter ima 110 kaligrafski ispisanih strana i originalne korice od kože, a akta imaju pečate i overe prepisa.

Sledeći defter je po broju strana i dokumenata najobimniji u grupi. On nosi naslov *Venecijanske kapitulacije br. 6*, a ima i drugi broj, 18/6. Defter ima 386 strana, paginiranih i gusto ispisanih, sa dokumentima o venecijanskoj trgovini u Osmanskom Carstvu i o konzularnim poslovima, od hidžr. 1131. do 1189. godine/od 1718—9. do 1775. Pri dnu 382. strane pisar je stavio belešku da će sve zapovesti nakon Ševala 1189 (poč. 25. XI 1775) biti unete u drugi defter.

Poslednje strane deftera sadrže tri dokumenta ubeležena van hronološkog redosleda (jedan iz 1740. a dva iz 1753/4. godine).

Nakon ova tri venecijanska svi ostali defteri su dubrovački.

Dubrovački defter br. 7 sa br. 19/7 ima 62 paginirane i gusto ispisane strane koje sadrže dokumente izdate od hidžr. 1193. do 1220. godine/od 1779. do 1805/6. Defter je uredno vođen po poglavljljima, a poglavlja po datumima stupanja na dužnost reis-efendija i velikih vezira. Dokumenti su najvećim delom berati za dubrovačke trgovce, dozvole za brodove dubrovačkih kapetana i kapetanske zapovesti (diplome) koje su turske vlasti izdavale na predstavku poklisara Dubrovačke Republike u Carigradu. Ostale zapovesti se odnose na dubrovački harač, otkup i uvoz stoke iz Bosne i Hercegovine za potrebe Dubrovnika, na prodaju soli u Stonu i dr.

Dubrovački defter br. 8 sa brojevima 20/8 i 9 sadrži dokumente iz hidžr. 1203—1222/1788—9 — 1807—8. godine. Ima 132 paginirane i gusto ispisane strane, sa zapovestima koje su vođene po poglavljljima, kao i u prethodnom defteru br. 7.

U poslednjoj, 1222/1807—8. godini izdato je svega sedam zapovesti, i to na zahtev dubrovačkog poklisara u Carigradu Federika Ćirika. Prva zapovest upućena je veziru Mustafa-paši, seraskeru Dardanela, da izvidi u kojoj je mediteranskoj luci istovaren jedan dubrovački brod sa 16 000 merica žita, kupljenih u luci Golosu, i pretovaren na turske brodove. Druga zapovest upućena je turskim vlastima na putu od Carigrada do Bruse i natrag da zaštite dubrovačke trgovce koji sa poslugom odlaze u toplu banju kod Bruse. Treća zapovest upućena je turskim vlastima na putu od Carigrada do Dubrovnika da olakšaju putovanje četrdesetorici Dubrovčana, čija se imena navode, a koji se vraćaju u Dubrovnik. Četvrta zapovest upućena je turskim vlastima na putu iz Carigrada u Jedrene, Silistriju, Vidin i Ruščuk da olakšaju putovanje dubrovačkim trgovcima koji odlaze u ta mesta. Peta zapovest je obnovljeni berat za jednog dubrovačkog trgovca i dvojicu njegovih slugu. Šesta zapovest je takođe obnovljeni trgovački berat za jednog Dubrovčanina koji ima poslove u evropskoj Turskoj. (Peta i šesta zapovest upućene su valiji Rumelije, valiji Bosne, muhafizu Beograda, mutesarifu nikopoljskog sandžaka, muhafizu Vidina i nadležnim sudskim i upravnim organima u ovim oblastima.) Poslednja, sedma zapovest, upućena je turskim vlastima da olakšaju put dubrovačkom dragomanu koji kopnom i morem odlazi poslom iz Carigrada u Bosfor i Dardanele.

Poslednji, *Venecijanski defter br. 9* sa brojevima 21/9 i br. 8 u stvari je Dubrovački defter. On ima svega 19 ispisanih strana sa dokumentima iz hidžr. 1217—1221/1802—1806—7. godine. To su većinom dozvole za posade dubrovačkih kapetana i zapovesti turskim carinskim i pristanišnim vlastima koje je Porta izdala na zahtev dubrovačkog konzula u Carigradu.

Pregled zajedničke grupe dubrovačkih i venecijanskih deftera koji se danas čuvaju u Arhivu Predsedništva vlade u Istanbulu pokazao je da su dubrovački i venecijanski defteri počeli da se vode u kancelarijama Carskog divana od početka 17. veka. Vodili su ih pisari koji su često bili zaduženi u isto vreme i za dubrovačke i za venecijanske dokumente koje je Carska kancelarija izdavala ili obnavljala na zahtjev Dubrovačke ili Venecijanske vlade. Prvi sačuvani defter ove grupe u stvari je zajednički dubrovačko-venecijanski defter, dok su svi ostali ili dubrovački ili venecijanski. Ovi defteri arhivistički su sređivani krajem 19. ili početkom 20. veka, kada su im na novim koricama stavljeni naslovi koji ne odgovaraju uvek sadržini deftera.

Iz pregleda sačuvane grupe deftera može se zaključiti da su ovi defteri vođeni uredno i sistematski tokom celog 17. i 18. veka, iako se svi nisu sačuvali do naših dana među knjigama carske kancelarije, gde bi trebalo da se nalaze.

Upisivanje dokumenata u dubrovačke deftere uglavnom je slično upisivanju dokumenata u Mühimme deftere Carskog divana, što je sasvim razumljivo jer su pisari imali isto obrazovanje a obe vrste deftera vodile su se u istoj, Carskoj kancelariji. Dokumenti su zavodeni najčešće *in extenso*, ređe sa minimalnim skraćenjima kada su izostavljeni nebitni elementi, a najređe su upisivani u obliku kratkih izvoda kojima se rezimira suština dokumenta. Kao i u Mühimme defterima, ispod dokumenta je ubeleženo koliko je autentičnih kopija izdato i kada. Abrevijature su takođe iste i u jednoj i u drugoj vrsti deftera. Parafi se odnose na pisare koji su svojom rukom napisali originalan dokument. Marginalne beleške su prilično retke. One su pomagale pisarima Dubrovačkih deftera, jer su najčešće objašnjavale na osnovu čijeg se akta izdaje dokumenat (na primjer na osnovu telhisa i bujuruldije velikog vezira) i ko taj akt čuva u kancelariji (na primjer *kisedar*). U Mühimme defterima dosledno je sprovedeno da se uz dokumente, na margini, ubeleži ime i zvanje lica kome se uručuje dokument da ga odnese do adresata. U Dubrovačkim defterima ova evidencija nije bila dosledno sprovedena, jer su se sva akta, po pravilu, uručivala poklisarima. Ističe se, međutim, kada je zapovest predata dubrovačkom dragomanu ili nekoj drugoj osobi, ali su takvi slučajevi prilično retki.

Odgovor na pitanje zašto se nisu sačuvali svi dubrovački i venecijanski defteri veoma je jednostavan. Oni su često stradali u ratnim pohodima.

U principu, kad god je veliki vezir odlazio u vojni pohod u svojstvu vrhovnog komandanta, sve ahdname i svi inostrani defteri nošeni su u pohod, da bi se, po potrebi, na licu mesta koristili. Za vreme kandijskog rata dubrovački defteri zajedno sa pisarom, Mustafa-Čelebijom, nalazili su se u Kandiji. Zbog toga dubrovački poklisari nišu mogli obaviti poslove u Jedrenu, jer se obnova dokumenata nije vršila na osnovu uvida u već postojeće dokumente,

što je bila praksa sve do kraja 16. veka, već na osnovu uvida u deftere. Mustafa Čelebija jednostavno nije imao pravo ni ovlašćenje da deftere ostavi u Jedrenu.

Inostrani defteri su se nosili u pohode sve do hidžr. 1182/1769. godine. Tada je veliki vezir bujurulđijom od 5. januara (26. šabana) naredio reis-efendiji da se ahdname i svi inostrani defteri tačno prepisu i da se ti prepisani primerci ostave na dvoru kod zamenika reis-efendije, da bi se mogli koristiti umesto originalnih primeraka deftera, koji se nose u pohod. Prepisivanje je povereno pisarima Carskog divana koji su i inače vodili ove deftere. Francuski defter vodio je Sakib efendija, Engleski defter Halil efendija, Austrijski defter Sabri efendija, Venecijanski defter Vuslati efendija. Holandski i Danski defter bio je u nadležnosti carskog arhiviste (t. *kisedar*) Simai efendije, Sicilijanski defter vodio je Rami efendija a Pruski defter Nev'i efendija. Ruski i Poljski defter nisu imali u datom trenutku pisare te su prepisani pod nadzorom kisedara Ismail efendije.³¹

Iz ovog pregleda inostranih deftera Carskog divana krajem 18. veka vidi se da tada nije postojao poseban pisar za dubrovačke deftere. Verovatno ih je vodio Vuslati efendija, venecijanski pisar. Ali, dubrovački defteri nisu tada imali onaj značaj koji su imali u vreme kada ih je vodio Mustafa Čelebija.

Na kraju treba istaći da su u Dubrovačkim defterima uvedene tri vrste vladarskih dokumenata: ahdname, zapovesti i berati. Sve tri vrste dokumenata imaju karakter pravnih akata, a zajednička im je karakteristika da su izdavani ili obnavljani na zahtev Dubrovačke Republike.

Ahdnama ili »kletovna knjiga«, kako su je nazivali Dubrovčani, je u osnovi međunarodni ugovor između ravnopravnih stranaka, ali ovde u slučaju Dubrovnika bila je tipično feudalni ugovor između sizerena i vazala o uzajamnim obavezama i pravima. Odredbe ovog ugovora formulisale su iznos i način predaje godišnjeg tributa, harača, na koji se obavezivala Dubrovačka Republika. S druge strane, osmanski sultan se svečanim zakletvama obavezivao na zaštitu Republike od spoljnih neprijatelja i na nepovredivost njene unutrašnje samostalnosti, i garantovao prava i privilegije njenim podanicima na teritoriji svog Carstva. Ovaj ugovor obnavljao se prilikom svakog stupanja osmanskih sultana na presto.

Zapovestima su se regulisali oni odnosi između Osmanskog Carstva i Dubrovačke Republike koji su se zasnivali na odredbama ahdname. Zapovesti je donosio sultan lično ili Carski divan u ime sultana, na inicijativu Dubrovačke Republike, koja je insistirala na svojim pravima i privilegijama, a posebno na pravima i privilegi-

³¹ Up. I. H. Uzunçarsili, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilati*, Ankara

1945, 290, gde je u napomeni saopšten ceo tekst bujurulđije.

jama svojih podanika na teritoriji Carstva. Ove zapovesti su u određenim pitanjima dopunjavale ahdnamu, a obnavljane su, po potrebi, prilikom promene vladara.

Berati, sultanske diplome sa tugrom, izdavali su se u Carskoj kancelariji dubrovačkim poklisarima, dragomanima, trgovcima, katoličkim sveštenicima i vizitatorima koji su delovali u dubrovačkim kolonijama u carstvu. Berat je sadržao ime, službu, zvanje ili poziv vlasnika berata, mesto u kome živi, njegovo pravo na određene privilegije, zašto mu se i po kom osnovu izdaje berat, u kom vidu treba da mu izlaze u susret nadležne turske vlasti u određenim oblastima Carstva. Berati su obnavljani prilikom promene vladara na prestolu.

Registrowanje ahdnama, zapovesti i berata u posebnim knjigama olakšavalo je proceduru oko izdavanja dokumenata. Ovaj postupak uveden je 1604. godine. Od uspostave dubrovačko-turskih odnosa do 1604. godine Carska kancelarija je izdavala prepise i obnavljala ahdname, zapovesti i berate koje je zahtevala Dubrovačka Republika, nakon uvida u podnete originale.

U Državnom arhivu u Dubrovniku sačuvani su, može se reći, svi dokumenti, u originalu ili u prepisima, koji su bili zavedeni *in extenso* ili u skraćenom vidu u dubrovačkim defterima, izuzev berata. Berati su ostajali u vlasništvu pojedinaca, u privatnim porodičnim arhivima. Nekoliko originalnih berata slučajno je dospelo u Dubrovački arhiv. Ti berati bili su priloženi zahtevima pojedinaca da im vlada, preko poklisara, isposluje nove berate po uzoru na već postojeće.³²

³² Turske dokumente izdate Dubrovčanima u doba sultana Murada III, dakle iz vremena prije Mustafa-Čelebije izdao je i detaljno obradio Nicolas H. Biegman u svojoj knjizi: *The Turco-Ragusan relationship according to the firmans of Murad III (1575—1595) extant in the State Archives of Dubrovnik* (The

Hafue — Paris, Mouton, 1967). Tu je obrađeno ravno 100 raznih dokumenata, koji ilustruju osmansko-dubrovačke odnose u tom vremenskom razdoblju. Nekoliko važnih primjedbi o toj knjizi dao je V. L. Menage u *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XXXIV/1 (1971) str. 155.

S u m m a r y

MUŞTAFĀ ČELEBĪ, THE SCRIBE OF THE IMPERIAL DIVAN AND
THE DUBROVNIK REGISTERS OF THE IMPERIAL ARCHIVES

The author writes about the »Book« of Muştafā Čelebī of 1649, i. e., the letter which Muştafā Čelebī, the scribe of the Imperial Divan, sent to the Dubrovnik Republic to express his gratitude for the presents he had received. The letter is kept today in the Dubrovnik State Archives, together with the translation of the Dubrovnik dragoman. In this connection the author points out that Dubrovnik dragomans knew the Ottoman Turkish language excellently and that their translations into Serbo-Croatian are of lasting value.

Much information about this Muştafā-Čelebī can be found in the reports of the Dubrovnik envoys who carried the tax to Ottoman sultans. He kept registers which referred to the Dubrovnik Republic, the so-called Dubrovnik *defters*. In them he recorded, in extenso or in an abbreviated form, *ahdnāmes*, orders, and *berāts* which Ottoman rulers issued to the citizens of the Dubrovnik Republic at their request. The Dubrovnik people familiarly called Muştafā Čelebī as *Mustaj Čelebī, our scribe, nostro scrivano*.

The author then describes in detail the Dubrovnik *defters* which are kept today at the Archives of the Presidency of the Government in Istanbul, together with the Venetian *defters*, and concludes that many of these *defters*, which had been kept in the Imperial Office since 1604, are now lost.

All the documents recorded in the Dubrovnik and Venetian *defters* preserved until today can be found either in the original or in authentic copies at the Dubrovnik State Archives or at the Venice State Archives. The only exception to this are *berāts*, because they were in private possession of individuals after their issue. *Ahdnāmes*, orders, and *berāts* which were recorded in these *defters* have a great significance as sources for the legal and diplomatic history of the Ottoman Empire as well as the Dubrovnik Republic and the Venetian Republic.